MBSTS · İhtisas

ders notları

Din Felsefesi

Tanrı tasavvurları · Tanrı'nın varlığının delilleri · Kötülük problemi · Din dili

Ders: .....

Dönem: .....

Konu anlatımı, şemalar, tablolar ve sınav notları.

Kırmızı: tarih · Sarı: mutlaka bil · Kutular: dikkat ve hatırlatmalar

Tedris Pro uygulaması Google Play'de · tedrispro.com.tr

İçindekiler

Din Felsefesi: Tanım, Konular, Tarihçe 3

Tanrı Tasavvurları 7

Tanrı'nın Varlığının Delilleri 11

Din Dili 16

Dinî Çeşitlilik 19

Kötülük Problemi ve Teodise 20

Akıl-İman İlişkisi 23

Din ve Bilim 26

Din ve Ahlak İlişkisi 28

Özgür İrade ve Determinizm 30

Sorulardan Gelen Bilgiler 32

Hızlı Tekrar 34

DİN FELSEFESİ

Tanrı tasavvurları · Tanrı'nın varlığının delilleri · Din dili · Dinî çeşitlilik · Kötülük problemi · Akıl–iman · Din–bilim · Din–ahlak · Özgür irade · Türkiye'de din felsefesi

Din Felsefesi: Tanım, Konular, Tarihçe

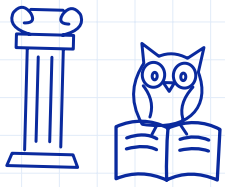

Din felsefesi, dinlerin temel iddialarını —Tanrı'nın varlığı ve nitelikleri, âlemin var oluşu, insanın özgürlüğü, kötülüğün kaynağı, ahlakın dayanağı— aklın ölçütleriyle inceleyen felsefe dalıdır. Bir dini içeriden savunmaktan çok, önermelerinin tutarlılığını, gerekçesini ve anlamını sorar. Bu bölümde disiplinin tanımını, problem alanlarını ve tarihçesini göreceğiz.

Aklın ölçütleriyle soruşturmak

- **Tanım:** Dinin mahiyetini, insanı, dinin Tanrı ve âlem hakkındaki açıklamalarını ve dinî değerleri felsefi bir bakışla ele alıp soruşturan disiplindir.
- **Yöntem:** Din felsefesi yapmak, dinin temel esaslarını ve iddialarını rasyonel, nesnel, kapsamlı ve tutarlı bir biçimde düşünüp tartışmak demektir.
- **Amaç:** Hareket noktası inanç değil aklî ilkelerdir. Hedef, dinî inançları anlamak ve bunların akıl zeminindeki yerini tartışmaktır; dini, kendi inanç önermelerinden yola çıkarak temellendirmek din felsefesinin işi değildir.

Din felsefesinin problem alanları

Dört problem alanı

Metafizik konular
Tanrı'nın varlığı, sıfatları ve Tanrı–âlem ilişkisi

Epistemolojik konular
Bilginin mahiyeti ve imkânı, doğru bilgi yolları, vahyin bilgi değeri, akıl–iman, din dili

Dinlerin birbiriyle ilişkisi
Dinî çeşitlilik, mutlak hakikat iddiaları ve kurtuluş meselesi

Dinin diğer alanlarla ilişkisi
Din–bilim, din–ahlak ve din–sanat ilişkileri

Bu defterde işlenen başlıca problemler

Kelâm ile din felsefesi arasındaki fark

Kelâm

- İslâm'ın inanç esaslarını aklî ve naklî delillerle açıklar ve savunur.
- Vahyin doğruluğunu baştan kabul ederek hareket eder.
- Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye gibi ekoller hâlinde gelişmiştir.

↔

Din felsefesi

- Dinî iddiaları aklî ölçütlerle soruşturur; savunma zorunluluğu yoktur.
- İnancı önceden varsaymaz; aklî ilkelerden hareket eder.
- Bütün dinlerin ortak problemlerini (Tanrı, kötülük, din dili, çeşitlilik) ele alır.

Batı'da din felsefesi

Din üzerine felsefi düşünce Antik Çağ'dan beri vardır; ancak müstakil bir disiplin olarak din felsefesi yenidir. Almanca literatürde terim, Cizvit **Sigismund von Storchenau**'nun **Die Philosophie der Religion** 1772 adlı eseriyle dolaşıma girmiştir. Disiplini yaygınlaştıran **Hegel**'dir: 1821–1831 arasında Berlin Üniversitesi'nde verdiği dersler ölümünden sonra **Din Felsefesi Üzerine Dersler** 1832 adıyla yayımlanmıştır.

Batı'da "din felsefesi" adının ve disiplinin serüveni

- **XVII. yy.** — **Cambridge Platonistleri**
  R. Cudworth, H. More: terimi İngilizcede kullanır
- **1772** — **Storchenau**
  Die Philosophie der Religion
- **1821–1831** — **Hegel'in Berlin dersleri**
  disiplinin yaygınlaşması
- **1832** — **Din Felsefesi Üzerine Dersler**
  Hegel'in ölümünden sonra
- **XX. yy. ortası** — **Ayrı bir alt disiplin**
  analitik felsefe içinde

Dikkat! Ayrım: Almanca terimi ilk kullanan → **Storchenau** (1772); üniversitede okutup yaygınlaştıran → **Hegel**. Stanford Encyclopedia of Philosophy terimin İngilizceye XVII. yüzyılda Cambridge Platonistleri (**Ralph Cudworth**, **Henry More**) tarafından sokulduğunu da belirtir. Eski ders kitaplarında ilk kullanım doğrudan Hegel'e nispet edilebilir; soru kökünü dikkatle oku.

İslâm dünyasında din felsefesi

İslâm düşüncesinde din felsefesinin konuları kelâm ve felsefe içinde tartışılmıştır. İlk sistemli hesaplaşmayı **Gazzâlî** ö. 505/1111 başlatmıştır: Önce filozofların görüşlerini özetlediği **Makâsıdü'l-felâsife**'yi, ardından onları eleştirdiği **Tehâfütü'l-felâsife**'yi 488/1095 yazmıştır.

20	17	3
Tehâfüt'te eleştirilen mesele (16 metafizik, 4 tabiat)	bid'at sayılan mesele	küfür hükmü verilen mesele

Hatırla! Gazzâlî'nin filozofları küfürle itham ettiği üç mesele: âlemin ezelîliği, Allah'ın yalnız küllîleri bilip cüz'îleri bilmemesi ve cismanî haşrin inkârı (âhiretin yalnız ruhanî olduğu görüşü). Bu esere **İbn Rüşd** ö. 595/1198 **Tehâfütü't-tehâfüt** ile cevap vermiştir.

Bu defterdeki İslâm düşünürleri (vefat, hicrî)

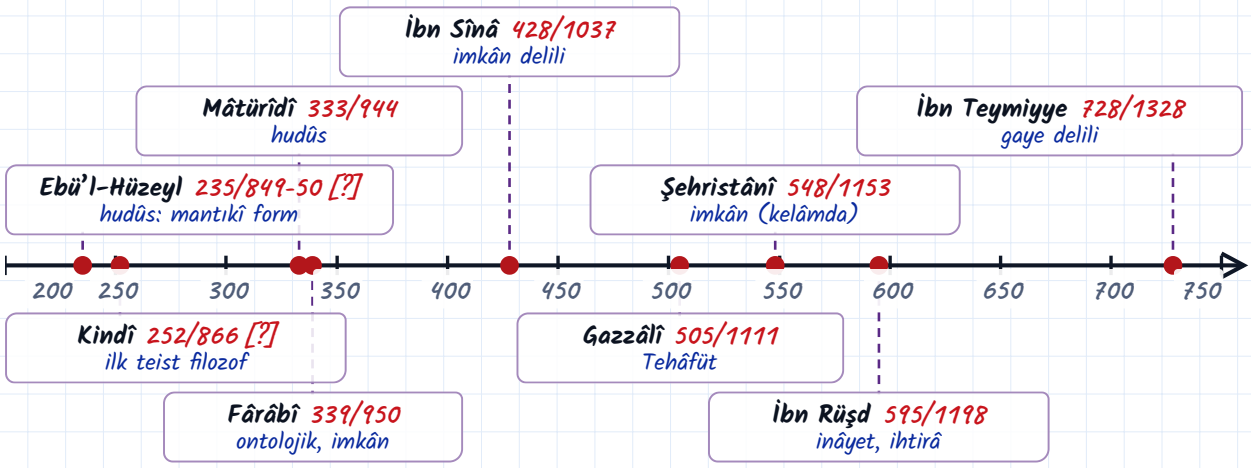

Vefat tarihleri TDV İslâm Ansiklopedisi'ne göre.

Türkiye'de din felsefesi

Türkiye'de din felsefesi fikri II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra "felsefe-i din, felsefe-i dîniyye, hikmet-i edyân, felsefe-i edyân" gibi adlarla görünür. Öncü yazılar arasında **Mehmed Arif**'in "Hikmet-i Edyân", **Memduh Süleyman**'ın "Felsefe-i Edyân" ve **Eşref Efendizâde Mehmed Şevketî**'nin "Felsefe-i Din" başlıklı çalışmaları anılır.

- Dârülfünun dönemi: Tevhîd-i Tedrîsât'tan sonra 1924'te kurulan Dârülfünun İlahiyat Fakültesi'nde din felsefesi kürsüsü açıldı ve programa "Felsefe-i Din" dersi kondu. İlk

Dârülfünun'dan ilahiyat fakültelerine

programlarda dersi okutan hoca olarak **Mehmed Emin**'in adı geçer; onun Maarif'teki görevi için ayrılmasıyla ders fakülte kapanıncaya kadar **Mustafa Şekip Tunç**'a kaldı.

- Mustafa Şekip Tunç 1886–1958: Bergson'dan etkilenen düşünür, ders notlarını **Felsefe-i Din** 1927 adıyla yayımlatmıştır. Ölümünden sonra eşinin derlediği yazıları **Bir Din Felsefesine Doğru** 1959 adıyla basılmış ve bu kitap çoğu kaynakta Türkiye'de din felsefesi alanındaki ilk kitap olarak anılmıştır.
- Kesinti: 1933 üniversite reformuyla fakülte kapanınca din felsefesi dersi 1976'ya kadar okutulmadı.
- Yeniden başlangıç: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1974'te din felsefesini programına aldı; ders 1976'dan itibaren **Mehmet S. Aydın** tarafından okutuldu. Aydın, bu birikimi **Din Felsefesi** 1987 adıyla yayımladı ve dersi metodolojik düzeyde okutan ilk kişi olarak anılır.
- Yaygınlaşma: 1982'de Yüksek İslâm Enstitüleri ilahiyat fakültelerine dönüşünce din felsefesi bu fakültelerin programlarına da girdi.

Türkiye'de din felsefesinin kilometre taşları

- **1908 sonrası** — **Terimler yaygınlaşır**
  hikmet-i edyân, felsefe-i din
- **1924** — **Dârülfünun İlahiyat Fakültesi**
  din felsefesi kürsüsü; ilk hoca Mehmed Emin
- **1927** — **Felsefe-i Din**
  M. Şekip Tunç'un ders notları
- **1933** — **Fakülte kapanır**
  ders 1976'ya kadar okutulmaz
- **1959** — **Bir Din Felsefesine Doğru**
  Tunç'un ölümünden sonra
- **1974** — **Ankara İlahiyat**
  din felsefesi programa alınır
- **1976** — **Mehmet S. Aydın**
  dersi okutmaya başlar
- **1982** — **YİE'ler ilahiyat fakültesi olur**
  ders yaygınlaşır
- **1987** — **Din Felsefesi**
  M. S. Aydın

⚠ **Dikkat!** "İlk kitap" tartışmalıdır: M. S. Aydın kendi eserini dilimizdeki ilk deneme sayar, M. Bayrakdar ise ilk denemenin Tunç'un çalışması olduğunu söyler. Yerleşik sınav cevabı: ilk kitap → **Bir Din Felsefesine Doğru**; metodolojik düzeyde ilk → Mehmet S. Aydın.

Türkiye sırası: üç "ilk"

1 Mehmed Emin
Dârülfünun'da dersi okutan ilk hoca

2 Mustafa Şekip Tunç
Bir Din Felsefesine Doğru → ilk kitap

3 Mehmet S. Aydın
metodolojik düzeyde ilk; **Din Felsefesi** (1987)

Özet / Kendini Dene

1 Din felsefesinin hareket noktası nedir?
cevap İnanç değil, aklî ilkeler.

2 "Religionsphilosophie" terimi hangi eserle dolaşıma girdi?
cevap Storchenau, **Die Philosophie der Religion** (1772).

3 Din felsefesini üniversitede ders olarak yaygınlaştıran kim?
cevap Hegel (Berlin, 1821–1831).

4 İslâm dünyasında ilk sistemli tartışma hangi eserle?
cevap Gazzâlî, **Tehâfütü'l-felâsife**.

Tanrı Tasavvurları

Tanrı hakkındaki tutumlar iki soruya göre ayrılır: Tanrı var mı; varsa âlemle ilişkisi nasıldır? Tanrı âlemden ayrı ve âleme müdahale eden (teizm), âlemi yaratıp kendi hâline bırakan (deizm), âlemle özdeş (panteizm) ya da âlemi içine alıp aşan (panenteizm) bir varlık olarak düşünülebilir. Karşı uçta ateizm ve agnostisizm yer alır.

A- Tanrı'nın varlığını kabul edenler

Görüş	Temel iddia	Temsilciler
1- Teizm (tanrıcılık)	Tanrı aşkındır, âlemden ayrı ve farklıdır; âlemi yaratan, koruyan ve dilediğinde âleme müdahale eden şuurlu, iradeli bir varlıktır. Dinî biçiminde tek Tanrı, vahiy, peygamber, kutsal kitap ve ahiret inancı birlikte bulunur.	**Kindî** (İslâm düşüncesinde ilk teist filozof), **Fârâbî**, **İbn Sînâ**, **Gazzâlî**, **Thomas Aquinas**, **Descartes**

Görüş	Temel iddia	Temsilciler
2- Deizm	Tanrı âlemi yaratmış, fakat müdahalesini sona erdirmiştir; âlem O'nun koyduğu yasalarla kendi kendine işler. Akla dayalı bir "tabii din" savunulur; vahiy, peygamberlik ve mucize reddedilir.	**Lord Herbert of Cherbury** (İngiliz deizminin babası), **John Toland**, **Matthew Tindal**, **Voltaire**, **J. J. Rousseau**
3- Panteizm (tümtanrıcılık)	Tanrı ile âlemi aynı sayar: Tanrı âlemin kendisidir, âlemdeki her şey O'nun bir parçası veya görünüşüdür. Yaratan–yaratılan ayrımı ve Tanrı'nın aşkınlığı kabul edilmez.	**Plotinus**, **Giordano Bruno**, **Spinoza**
4- Panenteizm (her şeyi Tanrı'da görme)	Âlem Tanrı'nın içindedir, ama Tanrı âlemden ibaret değildir, onu aşar; âlem de Tanrı'yı etkiler (çift kutuplu Tanrı). Çağdaş temsilcileri süreç felsefesine dayanır.	**A. N. Whitehead**, **Charles Hartshorne**

Teizm ile deizmi karıştırma

Teizm

- Tanrı yaratır ve yaratmayı sürdürür
- Âleme her an müdahale edebilir; mucize mümkündür
- Vahiy ve peygamber kabul edilir
- Dua ve ibadetle Tanrı'ya yönelmek anlamlıdır

↔

Deizm

- Tanrı yaratır, sonra âlemi kendi yasalarına bırakır
- Müdahale ve mucize yoktur
- Vahiy ve peygamberlik reddedilir; yalnız akıl
- Din, aklın kurduğu tabii dine indirgenir

⚠ **Dikkat!** Kaynak notlarda deizmin temsilcileri Aristoteles, J. Locke, Newton ve Rousseau diye sayılmıştı. TDV İA'ya göre Rousseau deisttir; fakat Newton "bilimsel teizm"in öncüsü, Locke "tecrübî teizm"in temsilcisidir. Aristoteles'in âleme ilgisiz ilk muharrik anlayışı bazı ders kitaplarında deizme benzetilir. Güvenli cevaplar: Lord Herbert, Toland, Tindal, Voltaire, Rousseau.

Panteizm mi, panenteizm mi?

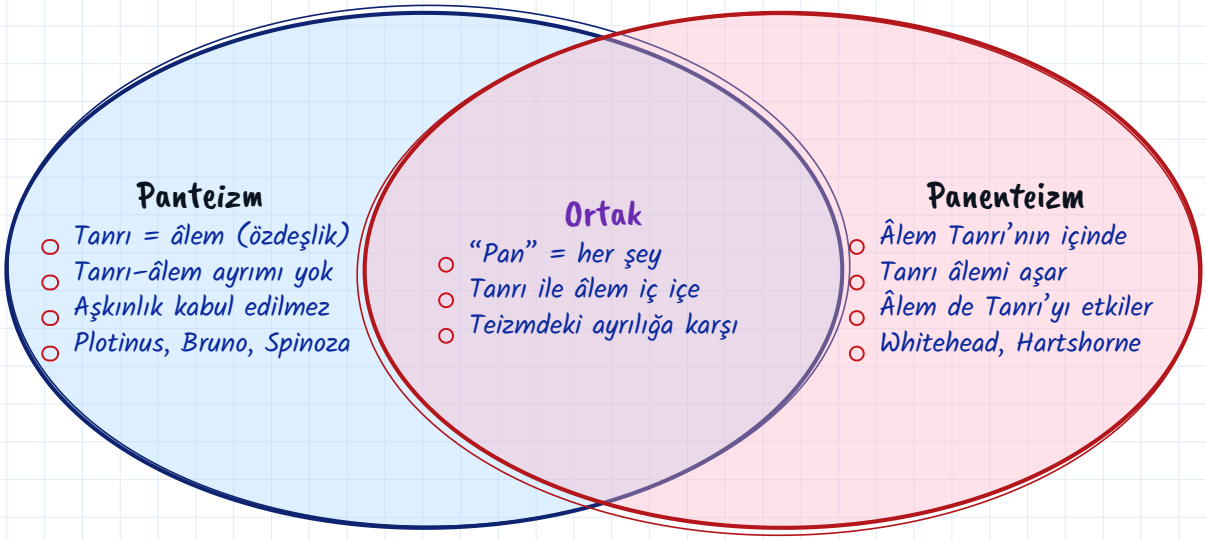

Hatırla! Panteizm = Tanrı = âlem (özdeşlik). Panenteizm = âlem Tanrı'da, ama Tanrı âlemden büyük (içerme + aşkınlık). "Pan-en-teizm"deki en (içinde) hecesi farkı hatırlatır.

B- Tanrı'nın varlığını reddedenler: Ateizm

Ateizm, Tanrı'nın varlığını kabul etmeyen ve bütün dinî inançları reddeden görüştür; özellikle kötülük problemine ve insanın Tanrı karşısında özgür olamayacağı iddiasına dayanır. Kaynaklarda **Feuerbach**, **Durkheim** ve **J. P. Sartre** anılır. Feuerbach **Hristiyanlığın Özü** 1841 adlı eserinde Tanrı fikrini insanın kendi niteliklerini dışa yansıtması olarak açıklar.

"Yoktur" mu, "inanmıyorum" mu?

Ateizm türü	Açıklama
Mutlak (teorik) ateizm	Tanrı düşüncesini kökten reddeder.
Pratik ateizm	Tanrı'ya inandığını söylediği hâlde Tanrı yokmuş gibi yaşayan kişinin tutumudur.
Pozitif ateizm	Tanrı'nın var olmadığına inanmak; açık bir inkâr önermesidir (güçlü ateizm).
Negatif ateizm	Tanrı'nın varlığına inanmamak; bir inkâr önermesi ileri sürmeden inancın yokluğudur (zayıf ateizm). **Antony Flew** **The Presumption of Atheism** 1972 ile bu anlamı öne çıkarmıştır.

Dikkat! Pozitif / negatif ayrımı sık karıştırılır: pozitif ateist "Tanrı yoktur" der (olumlu bir iddia kurar); negatif ateist yalnızca "Tanrı'ya inanmıyorum" der (inanç yokluğu).

C- Tanrı'nın varlığı da yokluğu da bilinemez diyenler: Agnostisizm

Agnostisizm (bilinemezcilik; Arapça **lâedriyye**), insan aklının Tanrı ve âlem hakkındaki mutlak gerçeği bilemeyeceğini ileri sürer. Terimi modern Batı'da ilk defa **Thomas H. Huxley** 1869 kullanmıştır. Antik öncüsü sofist **Protagoras**'tır. Huxley kendini **David Hume** ve **Kant** ile aynı safta görmüş; **W. Hamilton**, **H. L. Mansel** ve **H. Spencer** da agnostik görüşleri geliştirmiştir.

> ⚠ **Dikkat!** Kaynak notlarda agnostikler arasında **Pascal** da sayılmıştı. Pascal mümin bir Hristiyandır; TDV İA "Lâedriyye" maddesi onu agnostikler arasında anmaz. Pascal'ı **ılımlı fideizm** başlığında hatırla (bk. Akıl–İman İlişkisi).

D- Çok tanrı ile tek tanrı arasında: Henoteizm

Henoteizm, birden çok tanrının varlığını inkâr etmeden **yalnızca birine tapınmaktır**. Tapınılan tanrı çoğunlukla kabilenin veya kavmin tanrısıdır ve öteki tanrıların başında kabul edilir. Terimi yaygınlaştıran, Hint dinleri üzerine çalışan **Max Müller**'dir; onun ifadesiyle henoteizm "ilkede tektanrıcılık, fiiliyatta çoktanrıcılık"tır.

> ⚠ **Dikkat!** Henoteizm **politeizmle (çoktanrıcılık) özdeş değildir**. Politeist birçok tanrıya tapar; henoteist birçok tanrının varlığını kabul eder ama yalnız birine tapar.

Terimi ilk kullananlar (sık sorulur)

Agnostisizm — T. H. Huxley (1869)	**Panteizm / panteist** — John Toland (1705, İngilizcede)	**Panenteizm** — Karl Krause (XIX. yüzyılın ilk çeyreği)	
Teodise — Leibniz (1710)	**Henoteizm** — yaygınlaştıran Max Müller		

Özet / Kendini Dene

1 Tanrı'yı aşkın ve âleme müdahale eden bir varlık olarak gören görüş?

cevap Teizm.

2 Vahyi ve mucizeyi reddeden, Tanrı'yı yalnızca ilk yaratıcı sayan görüş?

cevap Deizm (babası Lord Herbert).

3 Tanrı ile âlemi özdeş gören görüş?

cevap Panteizm (Plotinus, Bruno, Spinoza).

4 Süreç felsefesine dayanan, âlemi Tanrı'da gören görüş?

cevap Panenteizm (Whitehead, Hartshorne).

Tanrı'nın Varlığının Delilleri

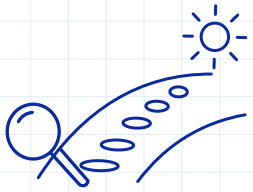

Felsefe tarihinde Tanrı'nın varlığı üç klasik yoldan kanıtlanmaya çalışılmıştır: kavramdan hareket eden **ontolojik**, âlemin varlığından hareket eden **kozmolojik** ve âlemdeki düzenden hareket eden **teleolojik** delil. Modern dönemde **ahlak** ve **dinî tecrübe** delilleri eklenmiştir. İslâm düşüncesinde konu **isbât-ı vâcib** adıyla işlenir; kozmolojik delil orada **hudûs** ve **imkân**, teleolojik delil **gaye ve nizam, inâyet ve ihtirâ** delilleri olarak geçer.

Delil aileleri: nereden yola çıkar?

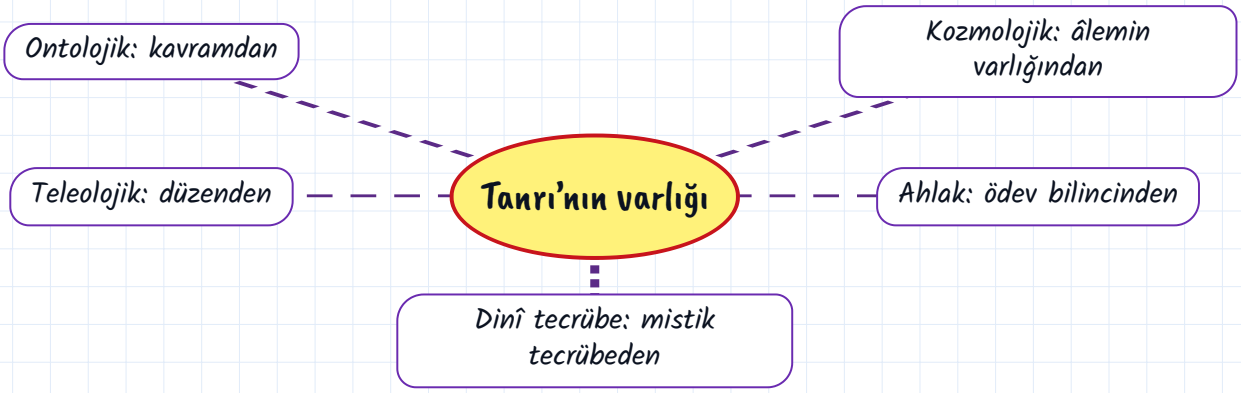

A- Ontolojik delil

Tecrübeye başvurmadan, yalnızca **Tanrı kavramının içeriğinden** hareket eder: Tanrı kendisinden daha büyüğü düşünülemeyen en yetkin varlıktır; yalnız zihinde bulunan bir varlık, gerçekte de bulunandan daha az yetkindir; öyleyse Tanrı gerçekte de vardır. TDV İA'ya göre İslâm dünyasında bu delili ilk ortaya koyan **Fârâbî**, geliştiren **İbn Sînâ**'dır; Batı'da **St. Anselm** ve **Descartes** ile şöhret bulmuştur.

Anselm'in akıl yürütmesi adım adım

1 Tanım
Tanrı, kendisinden daha büyüğü düşünülemeyen varlıktır

2 Karşılaştırma
Yalnız zihinde olan, gerçekte de olandan daha az yetkindir

3 Sonuç
Öyleyse Tanrı gerçekte de vardır

Ontolojik delilin serüveni

- ö. 339/950 — **Fârâbî**: zorunlu ve ekmel varlık kavramı
- ö. 428/1037 — **İbn Sînâ**: delili geliştirir
- 1078 — **Anselm, Proslogion**: "kendisinden büyüğü düşünülemeyen"
- XI. yy. — **Gaunilo'nun itirazı**: "kusursuz ada" örneği
- 1641 — **Descartes, Meditasyonlar**: yetkin varlık fikri
- 1781 — **Kant, Saf Aklın Eleştirisi**: "varlık gerçek bir yüklem değildir"
- 1974 — **Plantinga**: modal versiyon

⚠ **Dikkat!** En bilinen eleştirmenler **Thomas Aquinas** ve **Kant**'tır. Kant'a göre "var olmak" bir kavramın içeriğine eklenen gerçek bir yüklem değildir; kavramın tanımından varlık çıkarılamaz.

B- Kozmolojik delil

İlk sebep delili diye de bilinir. Âlemde gözlenen hareket, değişme ve sebep–sonuç ilişkilerinden yola çıkar; sebepler zincirinin sonsuza kadar geriye gidemeyeceğini, bu yüzden zincirin dışında, kendisi sebepsiz olan aşkın bir ilk sebebin bulunması gerektiğini savunur. Üç temel versiyonu vardır:

Kozmolojik delilin üç versiyonu

Kozmolojik delil — ilk sebep delili

- **1- Hareket delili** — Platon ve Aristoteles: hareket etmeyen ilk hareket ettirici
- **2- İmkân delili** — Fârâbî, İbn Sînâ · Batı'da Leibniz (yeter sebep ilkesi)
- **3- Hudûs (kelâm) delili** — Mu'tezile, Kindî, Mâtürîdî, Gazzâlî · günümüzde W. L. Craig

1- Hareket delili

Âlemdeki her şey hareket hâlindedir ve hareket eden her şeyi bir başkası harekete geçirir. Bu zincir sonsuza gidemeyeceğine göre kendisi hareket etmeyen bir ilk hareket ettirici (muharrik-i evvel) bulunmalıdır. Delilin ilk şekilleri **Platon** ve **Aristoteles**'te görülür.

2- İmkân delili

Sebepler zinciri sonsuza gitmez

Varlıklar ikiye ayrılır: yokluğu düşünülemeyen zorunlu varlık (vâcibü'l-vücûd) ve var olup olmaması eşit olan mümkün varlık. Âlem mümkündür; varlığını kendinden değil başkasından alır. Mümkün sebepler zinciri sonsuza uzayamayacağına göre zincir, varlığı kendinden olan Zorunlu Varlık'ta, yani Allah'ta son bulur. TDV İA'ya göre bu yöntem **Fârâbî**'de "imkân delili" adıyla anılır ve **İbn Sînâ** ile olgunlaşır; **Şehristânî**'den itibaren kelâmcılar da kullanmıştır. Batı'da **Leibniz** delili yeter sebep ilkesine dayandırır.

İmkân delilinin akışı

Mümkün varlık (âlem) → **Mümkün sebepler zinciri sonsuz olamaz** → **Zorunlu Varlık**

Zorunlu Varlık = vâcibü'l-vücûd · Fârâbî → İbn Sînâ; Batı'da Leibniz (yeter sebep ilkesi)

3- Hudûs (kelâm) delili

Âlemin ezelî olmayıp sonradan var olduğu (hâdis) öncülüne dayanır: Cisimler ve arazlar değişkendir, değişen hâdistir, her hâdisin de onu yokluktan varlığa çıkaran bir yaratıcısı vardır. TDV İA'ya göre delili İslâm düşüncesinde ilk kullananlar Mu'tezile'dir; **Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf** ona mantıkî bir form kazandırmıştır. Filozoflardan ilk kullanan **Kindî**, Sünnî kelâmcılardan ilk ayrıntılı işleyen **Mâtürîdî** ö. 333/944, sonraki önemli savunucusu **Gazzâlî**'dir.

Kelâm kozmolojik delili (üç öncül)

1 Öncül 1
Var olmaya başlayan her şeyin bir sebebi vardır.

2 Öncül 2
Evren var olmaya başlamıştır.

3 Sonuç
Öyleyse evrenin bir sebebi vardır.

Yukarıdaki üç öncül, çağdaş din felsefesinde **William L. Craig**'in **The Kalam Cosmological Argument** 1979 kitabıyla "Kelâm kozmolojik delili" adını alan formülasyonun özüdür. Craig bu sebebin kişisel (iradeli) bir varlık olması gerektiğini de savunur ve Gazzâlî'yi başlıca kaynağı olarak gösterir.

Dikkat! Kaynak notlarda "Hudûs delilini İslâm düşüncesinde ilk defa Kindî ve Gazzâlî kullanmıştır" ve "kozmolojik delili ilk kullanan Gazzâlî'dir" deniyordu. TDV İA "Hudûs" maddesine göre delili ilk kullananlar Mu'tezile, filozoflardan ilk kullanan Kindî'dir. Gazzâlî delilin önemli savunucusu ve Craig'in dayandığı isimdir, ilk kullanıcı değildir.

Hatırla! Aquinas'ın "beş yol"u: hareket · etken sebep · imkân · iyilik (yetkinlik) dereceleri · düzen (tasarım). İlk üçü kozmolojik, sonuncusu teleolojik delildir.

C- Gaye ve nizam (teleolojik) delili

Âlemdeki düzen, uyum ve amaçlılıkın tesadüfle açıklanamayacağını, bunun ilim ve kudret sahibi bir düzenleyiciyi gösterdiğini savunur. İslâm düşüncesinde gaye ve nizam, inâyet ve ihtirâ delili adlarıyla bilinir; **Gazzâlî**, **İbn Rüşd**, **İbn Teymiyye** gibi isimler herkesin anlayabileceği bu delili diğerlerine tercih etmiştir. **İbn Rüşd** ö. 595/1198 iki delili öne çıkarır: âlemdeki her şeyin insana uygun düzenlendiğini gösteren inâyet ve canlıların yoktan var edildiğini gösteren ihtirâ delili.

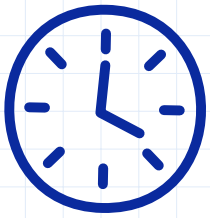

Paley: saat varsa saatçi de vardır

- Paley: **William Paley** **Natural Theology** 1802 eserinde, kırda bulunan bir saatin bir saatçiyi gösterdiği gibi tabiattaki düzenin de bir tasarımcıyı gösterdiğini savunur.
- Hume'un eleştirisi: **Doğal Din Üzerine Diyaloglar** 1779: Tabiat insan yapımı eşyaya benzetilemez; delil en fazla sınırlı bir tasarımcıyı gösterir, dinlerin Tanrı'sını değil.
- Darwin'in etkisi: Doğal seçilim biyolojik uyumu tasarımcıya başvurmadan açıklama iddiasıyla delili zayıflatmış; delil XX. yüzyılda **F. R. Tennant** ve **Richard Swinburne** ile yeniden güç kazanmıştır.
- Günümüzde: Akıllı tasarım (**Michael Behe**: indirgenemez karmaşıklık) ve fizik sabitlerinin hayata elverişli ayarlandığını söyleyen ince ayar argümanı.

D- Ahlak delili

İnsanın ahlaki bilincinden ve ödev duygusundan hareketle Tanrı'ya ulaşır; iyiliğe yönelme eğiliminin öğrenilmiş değil doğuştan olduğunu kabul eder. En önemli temsilcisi **Kant**'tır: Kant klasik delillerin teorik akılla Tanrı'yı ispat edemeyeceğini savunmuş, fakat **Pratik Aklın Eleştirisi** 1788 adlı eserinde en yüksek iyinin (summum bonum: erdem ile ona denk mutluluğun birleşmesi) gerçekleşebilmesi için Tanrı'nın varlığını pratik aklın bir postulatı saymıştır.

- **John Henry Newman**, **An Essay in Aid of a Grammar of Assent** 1870 adlı eserinde vicdandan hareket eder: Vicdanın sesi, insanın hesap verdiği yüce bir otoriteyi gösterir.

E- Dinî tecrübe delili

İnsanın yaşadığı dinî ve mistik tecrübelerden hareketle Tanrı'nın varlığını temellendirir. Dinî tecrübe çoğunlukla var olan inancın derinleşmesidir; tarif edilmesi ve başkasına aktarılması zordur, çoğu zaman ani ve kısa sürelidir; kişi bu anda mutlak varlıkla aracısız temas ettiğini hisseder.

William James: mistik tecrübenin dört özelliği

Tarif edilemezlik
Başkasına tam aktarılamaz

Noetik nitelik
Bilgi verme niteliği taşır

Geçicilik
Çoğu zaman ani ve kısa sürelidir

Edilgenlik
Kişi tecrübeyi kendisi üretmez, onu yaşar

Düşünür	Temel katkı
Friedrich Schleiermacher	Dinin özünü bir mutlak bağımlılık duygusu olarak tanımlar; dini duygu temelinde anlama yaklaşımının öncüsüdür.
Rudolf Otto	**Das Heilige** 1917: Kutsalın tecrübesini numinöz kavramıyla açıklar; bu tecrübe hem ürperten hem cezbeden bir sır (mysterium tremendum et fascinans) olarak yaşanır.
William James	**Dinî Tecrübenin Çeşitleri** 1902: Mistik tecrübenin dört özelliğini sayar: tarif edilemezlik, bilgi verme (noetik) niteliği, geçicilik, edilgenlik.
William Alston	**Perceiving God** 1991: Dinî tecrübeye dayalı inanç oluşturma pratiğinin, duyu algısına dayalı pratik kadar makul olduğunu savunur.
Gazzâlî	Hakikate ulaşmada sezgiyi (zevk ve keşf) öne çıkarır; delilin İslâm düşüncesindeki temsilcisi sayılır.

Delil	Çıkış noktası	Temsilciler
Ontolojik	Tanrı kavramının tanımı (en yetkin varlık)	Fârâbî, İbn Sînâ, St. Anselm, Descartes
Kozmolojik: hareket	Hareket ve hareket ettirici	Platon, Aristoteles, Aquinas
Kozmolojik: imkân	Âlemin mümkün oluşu → Vâcibü'l-vücûd	Fârâbî, İbn Sînâ; Batı'da Leibniz
Kozmolojik: hudûs	Âlemin sonradan var oluşu	Mu'tezile, Kindî, Mâtürîdî, Gazzâlî; W. L. Craig
Gaye ve nizam (teleolojik)	Âlemdeki düzen ve amaçlılık	İbn Rüşd (inâyet, ihtirâ); Paley
Ahlak	Ödev bilinci, summum bonum, vicdan	Kant, J. H. Newman
Dinî tecrübe	Dinî ve mistik tecrübe	Schleiermacher, R. Otto, W. James, W. Alston, Gazzâlî

Delil tartışmasında Batı'nın kilometre taşları (eser yılı)

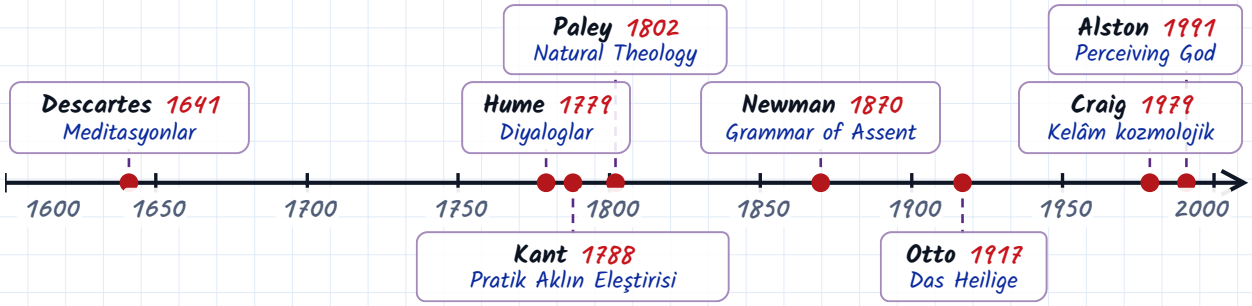

Yalnız bu bölümde geçen yıllar; Anselm (1078) ve Kant'ın **Saf Aklın Eleştirisi** (1781) için yukarıdaki zaman şeridine bak.

Özet / Kendini Dene

1 Tanrı kavramından hareketle varlığını ispat eden delil?

cevap Ontolojik delil (Anselm, Descartes; İslâm'da ilk Fârâbî).

2 "Varlık bir yüklem değildir" itirazı kimin?

cevap Kant.

3 Âlemin hâdis olmasından hareket eden delil ve ilk kullananlar?

cevap Hudûs delili; Mu'tezile (filozoflardan Kindî).

4 İbn Rüşd'ün tercih ettiği iki delil?

cevap İnâyet ve ihtirâ delilleri.

Din Dili

Din dili problemi, sınırlı varlıklar için oluşmuş insan dilinin aşkın Tanrı hakkında nasıl anlamlı konuşabileceğini sorar: "Allah bilir, görür" dediğimizde kelimeler insan için kullandığımız anlamı mı taşır? Klasik dönemde tenzih–teşbih ve olumsuzlama–analoji yolları denenmiş, XX. yüzyılda dinî önermelerin anlamlı olup olmadığı tartışılmıştır.

Tanrı hakkında konuşmanın iki üslubu

Ne olduğu mu, ne olmadığı mı?

Olumlu (müspet) üslup

- Tanrı'nın ne olduğunu söyleyerek O'nu nitelendirir
- Örnek: Kâdir'dir, Âlim'dir, Müheymin'dir

↔

Olumsuz (menfi) üslup

- Tanrı'nın ne olmadığını söyler; O'nu yaratılmışların özelliklerinden arındırır
- Örnek: O hiçbir şeye benzemez, cisim değildir, mekânla sınırlı değildir
- Adı: tenzihçi dil; Batı'da via negativa (olumsuzlama yolu) veya apofatik gelenek
- Temsilci: **İbn Meymûn** / Maimonides

Tenzîhî (selbî) sıfatlar: olumsuz üslubun tipik örneği (öğretimde altısı esas alınır)

Vücûd
Yokluğu düşünülemez

Kıdem
Başlangıcı yok

Bekâ
Sonu yok

Muhâlefetün li'l-havâdis
Yaratılmışlara benzemez

Kıyâm bi-nefsihî
Var olmak için başkasına muhtaç değil

Vahdâniyyet
Ortağı yok

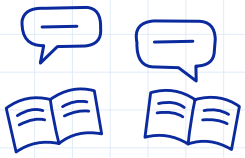

Tenzih mi, teşbih mi?

Bu iki üslubun yanında teşbihî / antropomorfist dilden de söz edilir: Tanrı'yı insana ve cisimlere benzeterek anlatan bu dil, Tanrı'nın duyularla ve deneyle kavranabilecek cismanî bir yapıya sahip olduğunu düşünen Müşebbihe, Mücessime ve Kerrâmiyye gibi gruplara nispet edilir.

⚠ **Dikkat!** Kaynak notlarda teşbihî dil Mu'tezile ve filozoflara nispet edilmişti; bu yanlıştır. Mu'tezile ve filozoflar tenzihte en ileri gidenlerdendir; teşbih ve tecsîm Müşebbihe, Mücessime ve Kerrâmiyye gibi gruplarla anılır.

Analoji: Aquinas'ın orta yolu

Kullanım	Anlamı	Tanrı için sonucu
Tek anlamlı (univok)	Kelime Tanrı ve insan için aynı anlamda kullanılır.	Tanrı insana benzetilir (teşbih tehlikesi).
Çok anlamlı (ekivok)	Kelime ikisi için tamamen farklı anlamdadır.	Tanrı hakkında hiçbir şey bilinemez (agnostisizm tehlikesi).

Kullanım	Anlamı	Tanrı için sonucu
Analojik	Anlam kısmen ortak, kısmen farklıdır; Tanrı'ya yetkin ve sınırsız biçimde uygulanır.	**Thomas Aquinas**'ın çözümü: "Tanrı iyidir" sözü insanlardaki iyiliğe benzer ama onu sonsuzca aşar.

XX. yüzyılda anlam tartışması

- **Doğrulama ilkesi:** Mantıkçı pozitivizme göre bir önerme ancak deneyle doğrulanabiliyorsa olgusal bir anlam taşır. **A. J. Ayer** ***Dil, Doğruluk ve Mantık*** 1936 adlı eserinde bu ölçüte uymayan metafizik ve dinî önermeleri anlamsız saymıştır.
- **Yanlışlama meydan okuması:** **Antony Flew** "Theology and Falsification" 1950 adlı yazısında, ilk şeklini **John Wisdom**'ın verdiği görünmez bahçıvan meselini kullanır: Hiçbir gözlemle yanlışlanamayacak kadar nitelendirilen bir iddia, sonunda hiçbir şey söylemez hâle gelir.
- **Dil oyunları:** **Wittgenstein**'ın geç dönem görüşünden hareketle dinî dilin bilimden farklı, kendine özgü kuralları olan bir dil oyunu olduğu savunulur (**D. Z. Phillips**).

Görünmez bahçıvan meseli

Din dili yaklaşımları bir bakışta

Olumlu üslup
Tanrı'yı ne olduğuyla nitelendirir

Olumsuz üslup
Tenzih, via negativa · İbn Meymûn

Analoji
Kısmen ortak, kısmen farklı anlam · Th. Aquinas

Doğrulama ilkesi
Doğrulanamayan önerme anlamsız · A. J. Ayer (1936)

Yanlışlama
Görünmez bahçıvan · A. Flew (1950), J. Wisdom

Dil oyunları
Din kendine özgü bir dil oyunu · Wittgenstein, D. Z. Phillips

Özet / Kendini Dene

1. Tanrı'yı "ne olmadığını" söyleyerek anlatan üslup?
   cevap Olumsuz üslup, tenzihçi dil (via negativa).

2. Din dilinde analoji öğretisi kime ait?
   cevap Thomas Aquinas.

3. Dinî önermeleri doğrulanamaz olduğu için anlamsız sayan akım ve temsilcisi?
   cevap Mantıkçı pozitivizm; A. J. Ayer (1936).

4. Görünmez bahçıvan meseliyle yanlışlama meydan okuması?
   cevap Antony Flew (1950).

Dinî Çeşitlilik

Dünyada birbiriyle çelişen hakikat iddiaları taşıyan pek çok din vardır. Dinî çeşitlilik problemi iki soruyu birlikte sorar: Hakikat yalnız bir dinde mi bulunur ve başka dinlerin mensupları kurtuluşa erebilir mi? Cevaplar üç tutumda toplanır.

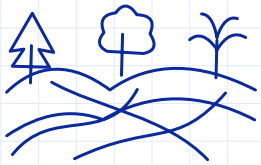

Görüş	Temel iddia	Temsilci
1- Dışlayıcılık (exclusivism)	Hakikat yalnız bir dindedir ve kurtuluş yalnız o dinin mensuplarına aittir. Diğer dinlerin hakikat iddiaları yanlıştır.	**Hendrik Kraemer**: ***The Christian Message in a Non-Christian World*** 1938; günümüzde **Alvin Plantinga** bu tutumu felsefi olarak savunur.
2- Kapsayıcılık (inclusivism)	Tam hakikat bir dindedir; ancak diğer dinlerde de ilahi lütuftan paylar bulunabilir ve onların mensupları bu sayede kurtuluşa erebilir.	**Karl Rahner**: iyi niyetli gayrihristiyanlar için "anonim Hristiyanlar" kavramı.
3- Çoğulculuk (pluralism)	Hiçbir din diğerlerini dışlayacak veya kapsayacak bir üstünlük iddia edemez. Büyük dinler, tek bir nihai Gerçekliğe (the Real) farklı kültürlerin verdiği farklı cevaplardır.	**John Hick** (ilk sistemleştiren). **Muhyiddin İbnü'l-Arabî**'nin bazı görüşleri de bu yaklaşıma benzetilir.

Hick'in modeli

the Real (numen) → **Kültürlerin farklı cevapları** → **Dinler (fenomen)**

Kant'ın numen–fenomen ayrımı dinlere uygulanır: Gerçeklik kendinde bilinemez, dinlerde göründüğü hâliyle tecrübe edilir

Hick, **Kant**'ın ayrımını kullanır: Gerçeklik kendinde olduğu hâliyle (numen / noumenon) bilinemez; dinler onu ancak göründüğü hâliyle (fenomen) tecrübe eder. Hick ***God and the Universe of Faiths*** 1973 kitabında merkeze kiliseyi veya Mesih'i değil Tanrı'yı koyduğu için görüşü "dinler teolojisinde Kopernik devrimi" diye anılır.

Tek Gerçeklik, çok din?

Hatırla

Dışlayıcılık
Kraemer

Kapsayıcılık
Rahner (anonim Hristiyanlar)

Çoğulculuk
Hick (numen / fenomen, the Real, Kopernik devrimi)

⚠ **Dikkat!** Ayırt edici soru: Bir din hâlâ merkezde mi? Kapsayıcı kendi dinini tam hakikat sayar; çoğulcu hiçbir dini merkeze koymaz.

Kapsayıcılık ile çoğulculuk

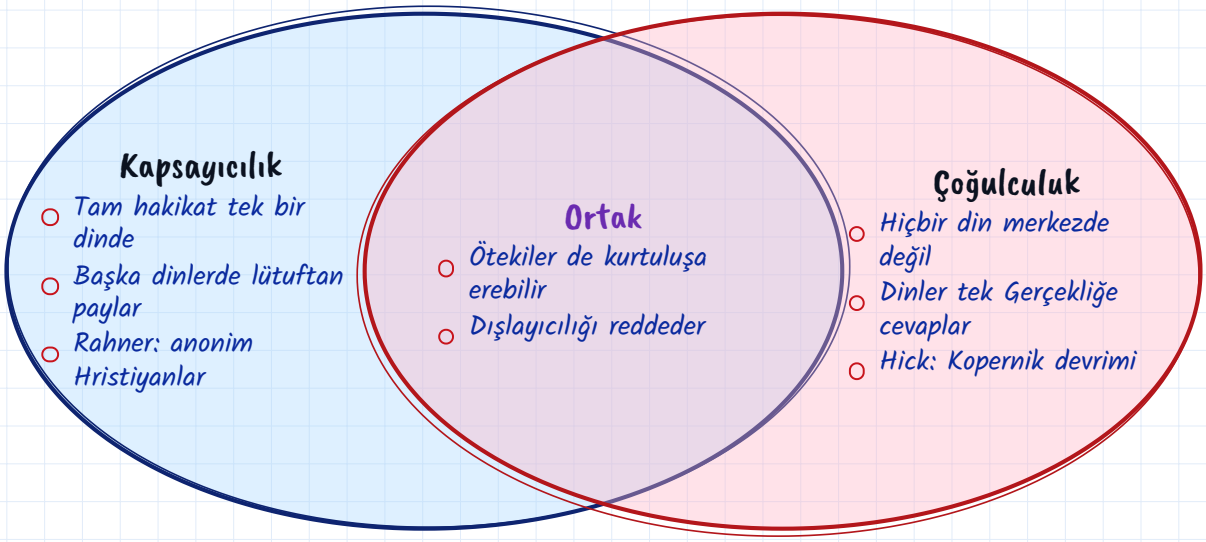

Özet / Kendini Dene

1 "Anonim Hristiyanlar" kavramı hangi tutuma aittir?

cevap Kapsayıcılık, Karl Rahner.

2 Dinleri tek Gerçekliğin farklı yansımaları sayan görüş?

cevap Çoğulculuk, John Hick.

3 Hick hangi filozofun ayrımını kullanır?

cevap Kant (numen–fenomen).

Kötülük Problemi ve Teodise

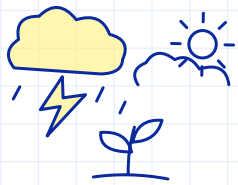

Kötülük problemi, âlemdeki kötülüğün her şeyi bilen, her şeye gücü yeten ve sınırsız iyi bir Tanrı inancıyla nasıl bağdaşacağını sorar; şüphecilik ve ateizmin en güçlü dayanaklarından biridir. Teodise ise Tanrı'nın adaletini ve iyiliğini kötülüğün varlığı karşısında savunma girişimidir.

Lactantius, De Ira Dei

- Problemi mantıksal bir ikilem hâlinde ilk ortaya koyan isim olarak **Epikuros** bilinir. Bu ikilem bize Hristiyan yazar **Lactantius**'un **De Ira Dei** adlı eseri aracılığıyla ulaşmıştır.
- **David Hume**, **Doğal Din Üzerine Diyaloglar** 1779 adlı eserinde ikilemi yeniden formüle etmiştir.
- "Teodise" terimini Yunanca theos (Tanrı) ve dike (adalet) kelimelerinden **Leibniz** türetmiş ve **Teodise** 1710 adlı eserine ad olarak

vermiştir. Leibniz'e göre Tanrı mümkün dünyaların en iyisini yaratmıştır.

Epikuros'a atfedilen ikilem

Tanrı ve kötülük

- **İstiyor, gücü yetmiyor** → âcizdir
- **Gücü yetiyor, istemiyor** → kötü niyetlidir (kıskançtır)
- **Hem istiyor hem gücü yetiyor** → kötülük nereden gelmektedir?

> **Biliyor muydun?** Bazı filologlar bu ikilemin Akademi şüphecilerine ait olduğunu ileri sürer; sınavda cevap Epikuros'tur.

Kötülüğün türleri (Leibniz'in üçlü ayrımı)

Leibniz'in üçlü ayrımı

Metafizik kötülük
Sınırlılık, eksiklik, yetkinlikten yoksunluk; yaratılmışta kaçınılamaz

Tabii (fizikî) kötülük
İnsan iradesinden bağımsız doğal acı ve zararlar: deprem, sel, hastalık

Ahlaki kötülük
Özgür iradeyle yapılan kötülükler ve sonuçları: cinayet, hırsızlık, yalan

Kötülük probleminin iki biçimi

Mantıksal (tümdengelimci) problem

- Tanrı ile kötülüğün birlikte var olmasının çelişki olduğunu iddia eder
- **J. L. Mackie**, "Evil and Omnipotence" (1955)
- Cevap: **Alvin Plantinga**'nın özgür irade savunması, **God, Freedom and Evil** (1974)

↔

Delilci (olasılıkçı) problem

- Kötülüğün Tanrı'nın varlığını olasılık dışı kıldığını iddia eder
- **William Rowe** (1979): orman yangınında acı çeken yavru geyik örneği
- Cevap: insan bilgisinin sınırlılığı, bilinmeyen iyiler

> **İpucu** Plantinga iki kavramı ayırır: Savunma (defense) yalnızca Tanrı ile kötülüğün mantıken çelişmediğini gösterir; teodise ise Tanrı'nın kötülüğe izin vermesinin gerçek gerekçelerini açıklamaya girişir.

Kötülük tartışmasında kim, ne zaman? (eser yılı)

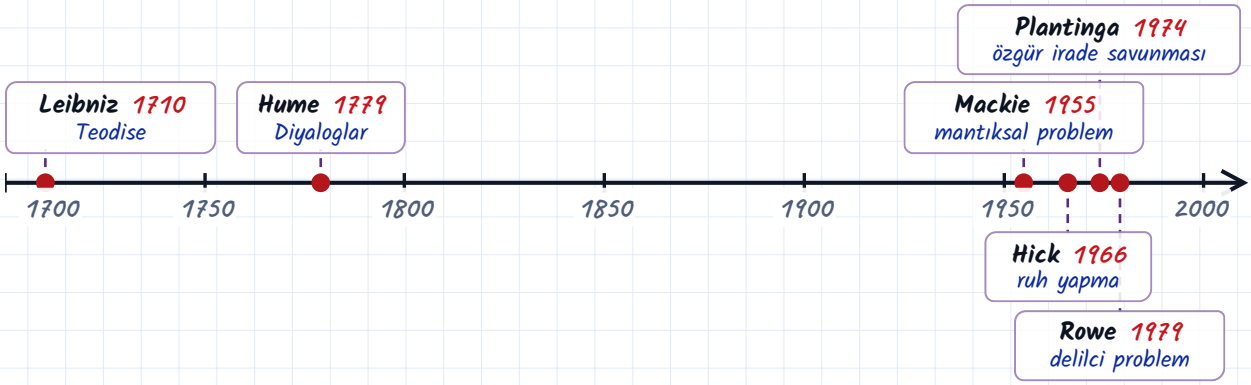

Başlıca çözüm önerileri

Yaklaşım	Temel fikir	Temsilci
İyiliğin yokluğu (privatio boni)	Kötülüğün pozitif bir gerçekliği yoktur; o, iyiliğin eksikliğidir. Tanrı salt iyiliktir.	**Augustinus**; ardından Aquinas, Luther, Calvin, Leibniz
Bütünün uyumu / en iyi dünya	Parça parça bakıldığında kötü görünen şeyler bütünün düzeninde iyiliğe hizmet eder; bu dünya olabileceklerin en iyisidir.	**Leibniz**, **Gazzâlî**
Özgür irade savunması	Gerçek anlamda özgür varlıkların bulunduğu bir dünya, özgürlüğün kötüye kullanılabildiği bir dünyadır; ahlaki kötülüklerin çoğu insanın eseridir.	**Alvin Plantinga**
Ruhun olgunlaşması (soul-making)	Dünya, insanın zorluklarla karşılaşarak ahlaken ve ruhen olgunlaşacağı bir imtihan yeridir.	**John Hick**, ***Evil and the God of Love*** 1966; kökü **Irenaeus**

- Kötülük iyiliğin tamamlayıcısıdır; her şey zıddıyla bilindiğinden iyiliğin değeri de kötülükle anlaşılır.
- İnsanın gerçekten özgür ve sorumlu olabilmesi kötülüğü de seçebilmesine bağlıdır; din, imtihan ve ahiret inancı bu imkânı gerektirir.
- İnsanın kişiliğinin ve nefis terbiyesinin oluşması için iyi ile kötünün bir arada bulunması gerekir.
- Âlemdeki kötülüklerin çoğu insan iradesinin ürünüdür; bunların sorumlusu Tanrı değil insandır.
- Hristiyan inancında bir açıklama da insanın doğuştan taşıdığı kabul edilen asli günahtır; kötülüğün kaynağı insanın günahkârlığıdır.

Zorlukla olgunlaşma

İslâm düşüncesinde hayır ve şer

Kelâmcılar şer meselesini Allah'ın adaleti ve hikmeti açısından, filozoflar ise varlık açısından ele almıştır. Meseleyi felsefi bir sistem içinde ilk işleyen **Fârâbî**'dir: Hayır varlığın yetkinliği, şer bu yetkinliğin yokluğudur. **İbn Sînâ**'ya göre hayır zâtî, şer ârızîdir: Ateş ısıtmak için vardır; birinin ateşte yanması bu iyiliğin arızi bir yan sonucudur. En iyimser görüş **Gazzâlî**'ye

aittir ve "leyse fi'l-imkân ebdau mimmâ kân" (var olandan daha güzelinin olması mümkün değildir) sözüyle özetlenir.

İslâm filozoflarında hayır ve şer

Fârâbî
İlk sistemli ele alan: hayır varlığın yetkinliği, şer onun yokluğu

İbn Sînâ
Hayır zâtî, şer ârizî (ateş örneği)

Gazzâlî
En iyimser: "leyse fi'l-imkân ebdau mimmâ kân"

Hatırla! Kötülük türleri: metafizik (eksiklik) · tabii (deprem, hastalık) · ahlaki (insan eylemi). İlk mantıksal formül: Epikuros; yeniden formüle eden: Hume; terim ve üçlü ayrım: Leibniz; mantıksal problem: Mackie; delilci problem: Rowe; özgür irade savunması: Plantinga; ruh yapma: Hick.

Özet / Kendini Dene

1. "Teodise" terimini kim türetti, anlamı ne?
   cevap Leibniz; Tanrı'nın adaleti (theos + dike).
2. Deprem ve hastalık hangi kötülük türüne girer?
   cevap Tabii kötülük.
3. Kötülüğü iyiliğin yokluğu olarak gören düşünür?
   cevap Augustinus.
4. "Leyse fi'l-imkân ebdau mimmâ kân" görüşü kime ait?
   cevap Gazzâlî.

Akıl–İman İlişkisi

Bir inancın makul sayılması için akılla temellendirilmesi gerekir mi, yoksa iman aklı aşan bir bağlanma mıdır? Cevaplar dört başlıkta toplanır: akılcılık, katı akılcılık, fideizm ve ikisi arasında yol arayan eleştirel akılcılık.

Akıl–iman ilişkisine dair görüşler

Akıl–iman ilişkisi

- **1- Temelcilik (akılcılık)**
  Platon, Aristoteles, Th. Aquinas, Descartes, J. Locke
- **2- Katı temelcilik (katı akılcılık)**
  W. K. Clifford
- **3- Fideizm (imancılık)**

- **a) Katı fideizm**
  Tertullian, Kierkegaard, P. Bayle
- **b) Ilımlı fideizm**
  Pascal, Augustinus
- **c) Wittgensteinci fideizm**
  din = ayrı bir dil oyunu

4- Eleştirel akılcılık
K. Popper, W. Bartley, G. I. Mavrodes

Akla verilen ağırlık (azdan çoğa)

Wittgensteinci fideizm bu ölçeğin dışında kalır: din, kendi kuralları olan ayrı bir dil oyunudur.

1- Temelcilik (akılcılık)

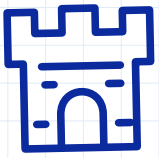

Sağlam temel üzerine bina

Temelciliğe göre bir inancın rasyonel sayılabilmesi için yeterli delillerle temellendirilmiş olması gerekir; bilgi binası apaçık ve sağlam temeller üzerine kurulmalıdır. Delillerle desteklenen bir inancı kabul etmek akıllıca bir tutumdur. Bu çizgide **Platon**, **Aristoteles**, **Thomas Aquinas**, **Descartes** *ve* **John Locke** *anılır.*

2- Katı temelcilik (katı akılcılık)

Temsilcisi **W. K. Clifford***'dur. "The Ethics of Belief" 1877 makalesindeki ilkesi: Yetersiz delile dayanarak bir şeye inanmak her zaman, her yerde ve herkes için yanlıştır. Clifford bunu, gemisinin sağlamlığından şüphelendiği hâlde yolcularını denize gönderen armatör örneğiyle anlatır. Bu ölçüye göre teizmin lehindeki deliller güçlüyse Tanrı inancı makul, aleyhindekiler güçlüyse reddedilmelidir.*

> ⓘ **Bilgi** **William James** *"The Will to Believe" 1896 ile Clifford'a karşı çıkmıştır: Hayati ve kaçınılmaz bir seçimde delil yetersiz olsa da inanmak meşru olabilir.* **Alvin Plantinga***'nın Reformcu epistemolojisi de Tanrı inancının başka inançlardan türetilmeden temel inanç olarak makul olabileceğini savunur.*

> ⚠ **Dikkat!** *"Yetersiz delille inanmak her zaman, her yerde, herkes için yanlıştır" cümlesi kaynak notlarda genel temelciliğin tanımı gibi verilmişti; bu cümle aslında Clifford'un, yani katı temelciliğin sloganıdır. Soru bu cümleyi alıntılıyorsa cevap Clifford / katı akılcılıktır.*

3- Fideizm (imancılık)

Adını Latince **fides** (iman) kelimesinden alan fideizm, imanın akla dayanmadığını, akıldan bağımsız hatta ondan üstün olduğunu savunur. Bu yüzden iman esaslarının aklî ve mantıki bir sınamadan geçirilmeden kabul edilmesini ister. Üç türü ayırt edilir:

a) Katı fideizm

Rasyonel gerekçeleri hesaba katmadan iman esaslarına kayıtsız şartsız teslimiyeti öngörür. Temsilcileri **Tertullian**, **Kierkegaard** ve **Pierre Bayle**'dır. Tertullian "Atina'nın Kudüs'le ne ilgisi var?" diye sorar; Kierkegaard'a göre iman delille ulaşılan bir sonuç değil, bir sıçramadır.

> ⚠ **Dikkat!** "Credo quia absurdum" (saçma olduğu için inanıyorum) sözü genellikle Tertullian'a atfedilir; oysa bu ifade onun eserlerinde bu şekliyle geçmez. Tertullian'ın asıl sözü Mesih'in ölüp dirilmesi hakkında "imkânsız olduğu için kesindir" anlamındadır. Sınavda sözün Tertullian ile eşleştirilmesi yine de beklenebilir.

b) Ilımlı fideizm

Akla imanı anlama ve değerlendirme yetkisi tanır; akıl ile iman arasında olumlu bir ilişki kurar, ama imanın temelini akla bağlamaz. Temsilcileri **Augustinus** ve **Pascal**'dır. Pascal Tanrı'ya inanmanın makul olduğunu bahis argümanıyla savunur: Sonsuz kazanç ihtimali karşısında sınırlı bir kaybı göze almak akıllıcadır.

Pascal'ın bahsi

c) Wittgensteincı fideizm

Dinin kendine özgü bir mantığı ve dili olduğunu, dinî inançların ancak bu dilin kuralları içinde anlaşılabileceğini savunur. Dini ayrı bir dil oyunu sayması onu dışarıdan gelen rasyonellik eleştirilerine kapatır ve realist olmayan bir din dili anlayışına zemin hazırlar. Adlandırma **Kai Nielsen**'e (1967) aittir; yaklaşım en çok **D. Z. Phillips** ile anılır.

> ⚠ **Dikkat!** Kaynak notların özet listesinde üçüncü fideist akım "eleştirel fideizm" diye yazılmıştı; doğrusu Wittgensteincı fideizmdir. "Eleştirel" nitelemesi ayrı bir görüş olan eleştirel akılcılıka aittir.

Akılda kalan sözler ve örnekler

Clifford
Armatör örneği: yetersiz delille inanmak yanlıştır

Tertullian
"Atina'nın Kudüs'le ne ilgisi var?"

Kierkegaard
İman bir sıçramadır

Pascal
Bahis: sonsuz kazanç karşısında sınırlı kayıp

Wittgensteincı fideizm
Din ayrı bir dil oyunudur

4- Eleştirel akılcılık

Katı akılcılık ile fideizm arasında orta yolu izler: Dinî inançların aklî olarak çözümlenmesi ve eleştirilmesi mümkün ve gereklidir, aklın bütün imkânları kullanılmalıdır; ancak herkesi ikna edecek kesin bir ispat beklenmez, inançlar karşılaştırılıp en makul olanı tercih edilir. Temsilcileri: **Karl Popper**, **W. W. Bartley**, **G. I. Mavrodes**.

Hatırla: kim hangi görüşte?

Temelcilik (akılcılık)
Platon, Aristoteles, Th. Aquinas, Descartes, J. Locke

Katı akılcılık
Clifford

Katı fideizm
Tertullian, Kierkegaard, P. Bayle

Ilımlı fideizm
Pascal, Augustinus

Wittgensteinci fideizm
dil oyunu (D. Z. Phillips; adlandıran K. Nielsen)

Eleştirel akılcılık
Popper, Bartley, Mavrodes

Özet / Kendini Dene

1 "The Ethics of Belief" ve armatör örneği kime ait?

cevap W. K. Clifford (1877).

2 Clifford'a "The Will to Believe" ile cevap veren?

cevap William James (1896).

3 Bahis argümanı hangi fideizm türünün temsilcisine ait?

cevap Ilımlı fideizm, Pascal.

4 İmanı bir sıçrama olarak gören katı fideist?

cevap Kierkegaard.

Din ve Bilim

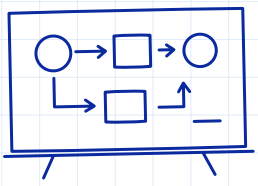

Rakip mi, ortak mı, ilgisiz mi?

Modern bilimin yükselişiyle din ile bilimin rakip mi, ortak mı, yoksa ilgisiz mi olduğu tartışılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılda **John W. Draper** 1874 ve **Andrew D. White** 1896 "çatışma tezi"ni yaygınlaştırmıştır. Bugün en çok kullanılan sınıflama, **Ian Barbour**'un ilk olarak **Issues in Science and Religion** 1966 kitabında geliştirdiği dörtlü tipolojidir.

Barbour'un dörtlü tipolojisi bir bakışta

1- Çatışma
Bilim tek güvenilir bilgi kaynağı · T. H. Huxley

2- Ayrışma (bağımsızlık)
Alanlar ve yöntemler ayrı · Gould: örtüşmeyen alanlar (NOMA)

3- Diyalog
Yöntem, amaç ve işlevde benzerlik · Barbour, Haught, K. Ward, Craig

4- Bütünleşme
Tutarlı tek sistem; süreç felsefesi · Whitehead, Hartshorne, R. Broom

Yaklaşım	Açıklama	Temsilciler
1- Çatışma	Din geleneksel dogmalara bağlıdır; bilim ise gerçeğe yönelen tek güvenilir bilgi kaynağıdır. Bilim aklı ve özgür araştırmayı, din bilgisizlik ve hoşgörüsüzlüğü temsil eder. Bu görüştekiler dini toptan reddedip ilerlemenin tek ümidi olarak bilime sarılır.	**T. H. Huxley**
2- Ayrışma (bağımsızlık)	Din ile bilim soruları, alanları ve yöntemleri bakımından birbirinden bağımsızdır; biri ötekinin işine karışmamalıdır. **Stephen J. Gould**'un "örtüşmeyen alanlar" (NOMA) ilkesi bu yaklaşımın bilinen ifadesidir: bilim olgularla, din anlam ve değerlerle ilgilenir.	Wittgensteinci fideistler; **Karl Barth** gibi yeni-ortodoks Protestan teologlar; **Galileo** ve **Newton**
3- Diyalog	Din ile bilim arasında yöntem, amaç ve işlev bakımından benzerlikler vardır; her ikisi de hakikati anlamada birbirini destekler. Ne iddia edildiği gibi çatışır ne de tamamen ayrışırlar.	**Ian Barbour**, **John Haught**, **Keith Ward**, **William L. Craig**
4- Bütünleşme (entegrasyon)	Yöntem farkını kabul etmekle birlikte ikisini tutarlı ve uzlaşmacı tek bir sistem içinde birleştirmeyi amaçlar; doğal teoloji, doğa teolojisi ve süreç felsefesi bu yaklaşımın biçimleridir.	**A. N. Whitehead**, **C. Hartshorne**, **Robert Broom**

İpucu Dörtlü sınıflama (çatışma · bağımsızlık · diyalog · bütünleşme) doğrudan Ian Barbour ile sorulur. **Whitehead** ve **Hartshorne** hem panenteizmde hem de din–bilim bütünleşmesinde karşına çıkar; ortak payda süreç felsefesidir.

Süreç felsefesi köprüsü

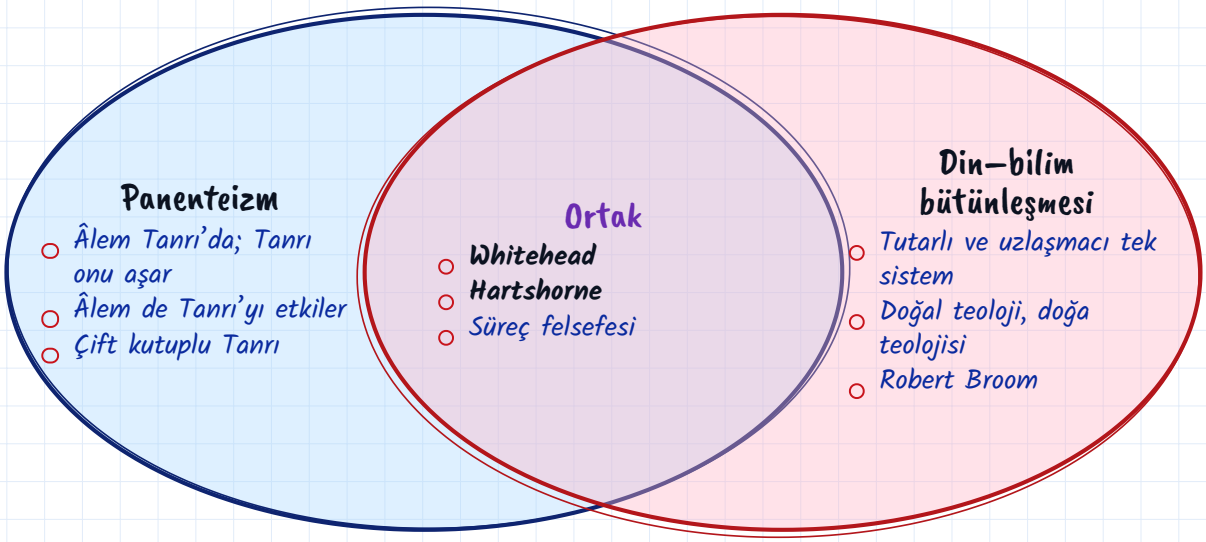

Özet / Kendini Dene

1 Din–bilim ilişkisinde dörtlü tipolojinin sahibi?

cevap Ian Barbour.

2 Bilimi tek güvenilir bilgi kaynağı sayan yaklaşım ve temsilcisi?

cevap Çatışma; T. H. Huxley.

3 Gould'un NOMA ilkesi hangi yaklaşıma girer?

cevap Ayrışma (bağımsızlık).

Din ve Ahlak İlişkisi

Euthyphron ikilemi

Bir şey Tanrı emrettiği için mi iyidir, yoksa iyi olduğu için mi Tanrı onu emreder? Soru ilk defa **Platon**'un **Euthyphron** diyaloğunda sorulmuştur: Dindarca olan, dindarca olduğu için mi tanrılarca sevilir, yoksa sevildiği için mi dindarcadır? Bu Euthyphron ikilemi din–ahlak tartışmalarının başlangıç noktasıdır.

Dört görüş tek bakışta

A) Ahlak dinden
İlahi buyruk teorisi · R. Adams

B) Din ahlaktan
Protestan liberalizmi · Kant'a yakın

C) Bağımsızlık
Uyumlu, ama biri ötekinden türemez

D) Kısmi uyumsuzluk
Kısmen örtüşür, kısmen örtüşmez

Görüş	Açıklama
A) Ahlak dinden türetilir	Din ahlakı da kuşatır ve ahlaki değerleri belirler; dolayısıyla ahlak dinden türemiştir. Bu yöndeki teorilere ilahi buyruk teorisi denir: Tanrı'nın iradesi ile ahlaki değerler aynı kabul edilir; bir şeyin iyi olması Tanrı'nın onu emretmesine dayanır. Çağdaş dönemde **Robert Adams** bu teoriyi yeniden savunmuştur.
B) Din ahlaktan türetilir	Protestan liberalizminin savunduğu bu görüşe göre din ahlaktan doğmuştur ve ahlakın bir alt alanıdır. Kant'ın ahlaka dayanan din anlayışı bu çizgiye yakındır.
C) Bağımsızlık	Din ile ahlak uyum içindedir ama biri ötekinden türetilmez; ikisi birbirinden bağımsızdır. Eleştiri: Amaçlarına, konularına ve içeriklerine bakıldığında ikisinin tamamen bağımsız olduğu söylenemez.
D) Kısmi uyumsuzluk	Din ile ahlak tamamen olmasa da kısmen farklıdır: Bazı dinî ifadeler ahlaki ifadelerle örtüşür, bazıları örtüşmez.

⚠ **Dikkat!** "Bir şey sırf Tanrı emrettiği için iyidir" görüşüne teistik subjektivizm de denir; ilahi buyruk teorisinin uç bir ifadesidir. Euthyphron ikileminin bir kolu bu görüşe (ahlak keyfîleşir mi?), öteki kolu ise ahlakın Tanrı'dan bağımsız olduğu sonucuna götürür.

Euthyphron ikileminin iki kolu

İyi, çünkü Tanrı emretti
- İlahi buyruk teorisi
- Uç biçimi: teistik subjektivizm
- Soru: ahlak keyfîleşir mi?

↔

Tanrı emretti, çünkü iyi
- İyilik emirden bağımsız bir ölçüdür
- Sonuç: ahlak Tanrı'dan bağımsız olur

İslâm düşüncesindeki karşılığı: Hüsün ve kubuh

Görüş	İyi ve kötü nasıl bilinir?	Kimler
Şer'î	İyilik ve kötülük fiilin özünde bulunan bir nitelik değildir; bir şey din onu emrettiği veya yasakladığı için iyi ya da kötüdür.	Eş'ariyye, Selefiyye; Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî usulcülerin çoğu

Görüş	İyi ve kötü nasıl bilinir?	Kimler
Aklî	İyilik ve kötülük fiilin zatî niteliğidir; akıl bunları vahiyden önce de bilebilir. Din bu nitelikleri yaratmaz, açığa çıkarır.	Mu'tezile (ilk ileri süren Cehm b. Safvân), Şîa, bazı Mâtürîdî–Hanefî âlimler, İslâm filozofları

Özet / Kendini Dene

1 Ahlakın dinden türetildiğini savunan teorilerin adı?

cevap İlahi buyruk teorisi.

2 Dinin ahlaktan türediğini savunan akım?

cevap Protestan liberalizmi.

3 Din–ahlak tartışmasının başlangıcı sayılan ikilem?

cevap Euthyphron ikilemi (Platon).

4 Hüsün ve kubhu aklî sayan kelâm ekolü?

cevap Mu'tezile.

Özgür İrade ve Determinizm

İnsan fiillerini gerçekten kendisi mi seçer, yoksa fiiller doğa yasaları veya Tanrı tarafından önceden mi belirlenmiştir? Soru ahlaki sorumluluğu ve ilahi adaleti doğrudan ilgilendirir. İslâm düşüncesinde aynı problem **ef'âl-i ibâd** (kulların fiilleri) ve kader başlığında tartışılmıştır.

- **Özgür irade:** Kişinin fiillerini kendi istek ve amaçlarına göre belirleyip gerçekleştirebilme gücüdür.
- **Determinizm (belirlenimcilik):** Âlemde olup biten her olayın sebeplerinin zorunlu sonucu olduğunu, olayların yasalarla önceden belirlendiğini savunan görüştür.
- **Teolojik determinizm:** İnsan fiillerinin tamamen Tanrı tarafından belirlendiğini, insanın özgür iradesiyle hiçbir fiil gerçekleştiremeyeceğini savunan görüştür.

Yaklaşım	Açıklama	Temsilciler
1- Katı determinizm	Nedensellik ile özgür iradenin bağdaşamayacağını söyler ve özgür iradeyi yok sayar. İnsanın bütün davranışları iradesi dışındaki etkenlerle, yani tabiat yasalarıyla belirlenmiştir. Bilimsel determinizm de denir.	**Laplace, Spinoza, Max Planck**
2- Ilımlı determinizm (bağdaştırıcılık)	Nedensellik ile özgür iradenin bağdaşabileceğini savunur. Bir fiilin özgür sayılması için kişinin kendi iradesiyle, dışarıdan bir zorlama olmadan yapması yeterlidir. Tanrı'nın geleceği bilmesi de insanın özgürlüğüyle çelişmez.	**T. Hobbes, John Locke, David Hume, T. Aquinas, Theodore Sider**

Yaklaşım	Açıklama	Temsilciler
3- Libertaryanizm (özgürlükçülük)	Determinizmle özgür iradenin bağdaşmadığını kabul eder (bağdaşmazcı), ama katı determinizmin aksine özgür iradeyi seçer. Bir fiil, gerçekleşmeden önce dış şartlarca belirlenmemişse ve fail başka türlü davranabilecek durumdaysa özgürdür.	—

⚠ **Dikkat!** Katı determinizm ile libertaryanizm aynı öncülü paylaşır: Determinizm ile özgürlük bağdaşmaz. Katı determinist özgürlüğü, libertaryen determinizmi reddeder; bağdaştırıcı ise öncülün kendisini reddeder.

İki bağdaşmazcı: katı determinizm ve libertaryanizm

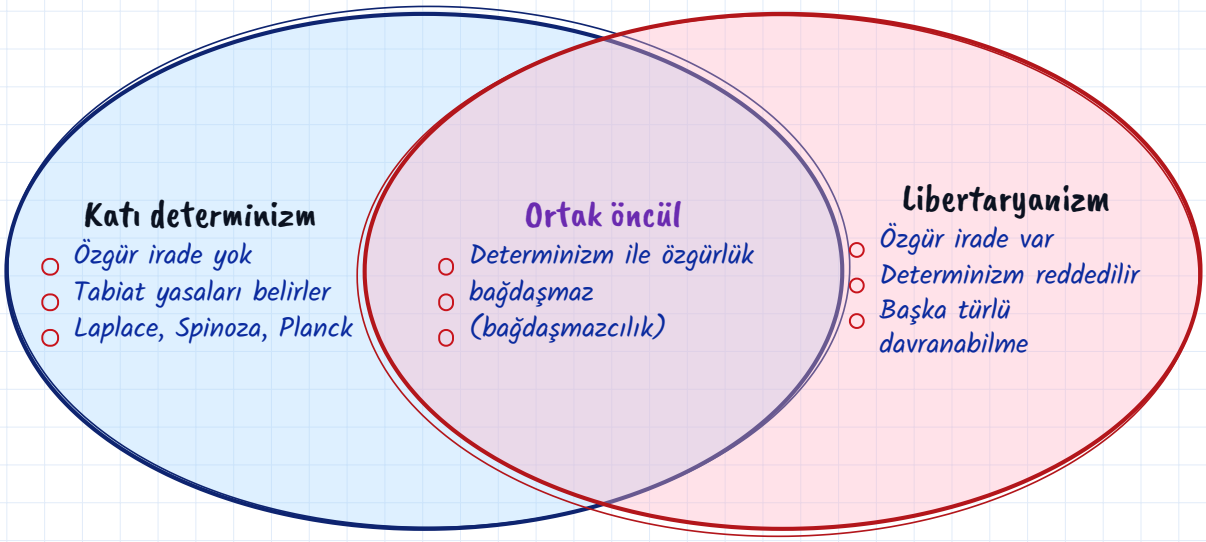

İslâm düşüncesindeki karşılıkları

Ekol	Kulun fiili hakkındaki görüş	Benzetildiği tutum
Cebriyye (Cehmiyye)	İnsanın fiillerinde irade ve kudretinin hiçbir etkisi yoktur; fiiller ilahi irade ve kudretin zorlayıcı etkisiyle meydana gelir.	Teolojik (katı) determinizm
Mu'tezile	Kul ihtiyarî fiillerini Allah'ın müdahalesi olmaksızın kendi kudretiyle gerçekleştirir.	Libertaryanizme yakın
Ehl-i sünnet: kesb	Fiili yaratan Allah, onu kazanan (kesb eden) kuldur. Eş'arîlere göre kulun hâdis kudretinin etkisi sınırlıdır; Mâtürîdîlere göre kul iradesini fiile yönelttiğinde Allah fiili yaratır ve kul fiilinin gerçek failidir.	Bağdaştırıcı orta yol

Kulun fiildeki payı

Cebriyye: hiçbir etki yok → **Ehl-i sünnet: kesb** → **Mu'tezile: kendi kudretiyle**

Soldan sağa kulun payı artar: teolojik determinizm → orta yol → libertaryanizme yakın

Hatırla! Katı determinizm = bilimsel determinizm, özgür irade yok · Ilımlı determinizm = bağdaştırıcı, determinizm ve özgür irade birlikte · Libertaryanizm = bağdaşmazcı, özgür irade var, determinizm yok.

Özet / Kendini Dene

1. Bilimsel determinizm olarak da bilinen görüş?
   cevap Katı determinizm.
2. Fiil kişinin kendi iradesiyle yapıldıysa özgürdür diyen görüş?
   cevap Ilımlı determinizm (bağdaştırıcılık).
3. "Başka türlü davranabilme" şartını esas alan görüş?
   cevap Libertaryanizm.
4. Kulun fiilde hiçbir etkisi olmadığını savunan ekol?
   cevap Cebriyye.

Sorulardan Gelen Bilgiler

Düşünürler

Sınavlardan süzülenler

- Metodik şüphe yöntemiyle tanınan filozof **Descartes**'tır: Şüphe edilebilecek her şeyden şüphe ederek şüphe edilemeyecek ilk doğruya ("Düşünüyorum, öyleyse varım") ulaşmaya çalışır.
- "Tanrı öldü" sözünü sloganlaştıran filozof **Nietzsche**'dir. Söz **Şen Bilim** 1882 adlı eserde bir "deli adam"ın ağzından geçer ve **Böyle Buyurdu Zerdüşt**'te tekrarlanır.
- **Gazzâlî**'nin "Gerçeğin bilgisine ancak sezgi ile ulaşılır" görüşü, bilgi kuramında entüisyonizm (sezgicilik) ile uyuşur.
- **Gazzâlî** teleolojik delili ilahi hikmet kavramını merkeze alarak savunur.
- "Panteist" kelimesini İngilizcede ilk kullanan **John Toland**'dır 1705.

- Hudûs delilini günümüz din felsefesinde "Kelâm kozmolojik delili" adıyla ortaya koyan **William L. Craig**'tir 1979.
- İslâm dünyasında hudûs delilini ilk kullananlar Mu'tezile kelâmcılarıdır; filozoflar arasında ilk kullanan **Kindî**'dir.
- İnsandaki ahlaki sorumluluğun ve yaptırımın kaynağını vicdanda gören düşünür **J. H. Newman**'dır 1870.

⚠ **Dikkat!** Kaynak notlarda Nietzsche'nin "üniversitede ders anlatırken tahtaya 'Tanrı öldü' yazdığı" anlatılıyordu; bu belgelenmiş bir olay değildir. Nietzsche 1879'da Basel'deki kürsüsünden ayrılmıştı; söz ise 1882'de yayımlanan **Şen Bilim**'de geçer. Sınavda cevap yine Nietzsche'dir.

Gazzâlî (ö. 505/1111) · din felsefesinde karşına çıktığı yerler

- İslâm dünyasında din felsefesi alanında ilk sistemli tartışma: **Tehâfütü'l-felâsife** 488/1095; 20 mesele, 3'ünde tekfir
- Teizmin temsilcisi
- Hudûs (kelâm) delilinin savunucusu; Craig'in Kelâm kozmolojik delilinde dayandığı isim
- Dinî tecrübe delilinin temsilcisi
- Gerçeğin bilgisine sezgi ile ulaşılır → entüisyonizm
- Teleolojik delilde ilahi hikmet kavramı
- Kötülük probleminde en iyimser görüş: "leyse fi'l-imkân ebdau mimmâ kân"

Kavramlar

Kavram	Anlamı
İlâhiyyûn	Metafizik (ilahiyat) üzerine felsefe yapan filozoflar için kullanılan ad.
Fatalizm (kadercilik)	Olan biten her şeyin kader tarafından önceden ve değişmez biçimde belirlendiğini savunur. Nedenselliği ve insan iradesinin özgürlüğünü kabul etmez; bu yönüyle nedenselliğe dayanan determinizmden ayrılır.
Cevher	Bir şeyi o şey yapan öz, mahiyet ve hüviyet; varlığı için başka bir şeye muhtaç olmayan varlık.
Teistik subjektivizm	"Bir şey sırf Tanrı emrettiği için iyidir" görüşü (bk. Din ve Ahlak).
Fizikalizm	Günümüz felsefesinde materyalizm akımı için kullanılan terim; var olan her şeyin fiziksel olduğu görüşü.
Doğal teoloji	Doğanın varlığından ve özelliklerinden hareketle, vahye başvurmadan bir yaratıcının varlığını kanıtlama çabası.
Eskatoloji	Ölüm ve ölüm sonrası (ahiret) konularını inceleyen alan.

Kavram	Anlamı
Mantıkçı pozitivizm	Anlamlı önermelerin olgularla doğrulanabilmesi gerektiğini savunan; olgusal karşılığı olmayan metafizik önermeleri anlamsız sayan akım (bk. Din Dili).
Apriori	Deneyden önce gelen, akılda doğuştan bulunan bilgi.
Aposteriori	Deneyden sonra gelen, tecrübeyle kazanılan bilgi.
Gaye ve inâyet delili	İslâm felsefesindeki bu delilin Batı'daki karşılığı teleolojik delildir; akıllı tasarım düşüncesi de teleolojik delille ilgilidir.

Hatırla: birden fazla başlıkta geçen isimler

Descartes
teizm · ontolojik delil · temelcilik · metodik şüphe

Thomas Aquinas
teizm · beş yol · analoji · temelcilik · ılımlı determinizm

John Locke
tecrübî teizm · temelcilik · ılımlı determinizm

T. H. Huxley
agnostisizm (terim) · din–bilim çatışması

Whitehead ve Hartshorne
panenteizm · din–bilim bütünleşmesi

Fârâbî ve İbn Sînâ
ontolojik delil · imkân delili · hayır zâtî, şer ârızî

Pascal ve Augustinus
ılımlı fideizm (Augustinus ayrıca privatio boni)

Hızlı Tekrar

Cevap sütununu kapat, her soruyu kendine sor, sonra cevabını tablodakiyle karşılaştır.

No	Soru	Cevap
1	"Din felsefesi" terimi Almanca literatürde ilk kez hangi eserde kullanıldı?	**Sigismund von Storchenau**, **Die Philosophie der Religion** (1772); dersleriyle yaygınlaştıran: Hegel
2	İslâm dünyasında din felsefesi alanında ilk sistemli tartışmayı kim, hangi eserle başlattı?	**Gazzâlî**, **Tehâfütü'l-felâsife** (488/1095)
3	Dârülfünun'da din felsefesi dersini okutan ilk hoca kimdir?	**Mehmed Emin**

No	Soru	Cevap
4	Türkiye'de din felsefesi alanında yazılan ilk kitap hangisidir?	**Bir Din Felsefesine Doğru** (**M. Şekip Tunç**, 1959)
5	Din felsefesini metodolojik düzeyde okutan ilk kişi kimdir?	**Mehmet S. Aydın** (Ankara, 1976)
6	Âlemi yaratıp müdahalesini sona erdiren, vahiy ve peygamberi kabul etmeyen Tanrı anlayışı?	Deizm (babası Lord Herbert of Cherbury)
7	Tanrı ile âlemi özdeşleştiren görüş ve temsilcileri?	Panteizm; Plotinus, Spinoza, Giordano Bruno
8	Süreç felsefesine dayanan Tanrı anlayışı ve temsilcileri?	Panenteizm; Whitehead ve Hartshorne
9	Agnostisizm terimini ilk kullanan kimdir?	**Thomas H. Huxley** (1869)
10	"Panteist" kelimesini İngilizcede ilk kullanan kimdir?	**John Toland** (1705)
11	Tanrı'nın varlığını Tanrı kavramından hareketle kanıtlayan delil?	Ontolojik delil (İslâm'da ilk Fârâbî; Batı'da Anselm, Descartes)
12	İmkân delilini sistemli olarak ilk kullanan kimdir?	**Fârâbî** (ardından İbn Sînâ; Batı'da Leibniz)
13	Hudûs delilini İslâm düşüncesinde ilk kullananlar kimlerdir?	Mu'tezile (mantıkî form: Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf); filozoflardan Kindî
14	Hudûs delilini günümüzde "Kelâm kozmolojik delili" adıyla ortaya koyan?	**William L. Craig** (1979)
15	Gaye ve inâyet delilinin Batı'daki karşılığı ve İslâm'daki başlıca temsilcisi?	Teleolojik delil; İbn Rüşd (inâyet ve ihtirâ delilleri)
16	Ahlak delilinin en önemli temsilcisi ve dayandığı kavram?	**Kant**; en yüksek iyi (summum bonum)
17	Tanrı'yı "ne olmadığını" söyleyerek anlatan din dili üslubu?	Olumsuz (menfi) üslup; tenzihçi dil (via negativa)
18	Dinî önermeleri doğrulanamaz olduğu için anlamsız sayan akım?	Mantıkçı pozitivizm (**A. J. Ayer**, 1936)
19	Dinî kapsayıcılığın temsilcisi ve kullandığı kavram?	**Karl Rahner**; anonim Hristiyanlar
20	Dinî çoğulculuğu sistemleştiren ilk kişi ve temel kavramları?	**John Hick**; numen ve fenomen (the Real)
21	Kötülük problemini mantıksal bir ikilem olarak ilk formüle eden kimdir?	**Epikuros**
22	"Teodise" terimini türeten ve üçlü kötülük ayrımını yapan kimdir?	**Leibniz** (**Teodise**, 1710)
23	Katı temelciliğin (katı akılcılık) temsilcisi kimdir?	**W. K. Clifford** ("The Ethics of Belief", 1877)
24	Dini ayrı bir "dil oyunu" kabul eden fideizm türü?	Wittgensteincı fideizm

No	Soru	Cevap
25	Katı akılcılık ile fideizm arasında orta yolu izleyen görüş?	Eleştirel akılcılık; **Karl Popper**
26	Din–bilim ilişkisinde dörtlü tipolojinin sahibi?	**Ian Barbour** (çatışma, bağımsızlık, diyalog, bütünleşme)
27	Ahlakın dinden türetildiğini savunan teorilere ne ad verilir?	İlahi buyruk teorisi
28	Ahlaki sorumluluğun kaynağını vicdanda gören düşünür kimdir?	**J. H. Newman**

Defteri bitirdin; şimdi soru çöz!

Tedris Pro

Soru çözerek hazırlan.

Okuduğunu sorularla ve bilgi kartlarıyla pekiştir.

DHBT · MBSTS
İhtisas · ÖABT DKAB
Dört sınav, tek uygulama

28.000 soru,
24.500 bilgi kartı
Hepsi uygulamanın içinde

Gerçek sınav formatında deneme
Her sınavın kendi şablonuyla

Bilgi kartlarında aralıklı tekrar
Zorlandığın kart sık, bildiğin seyrek

Android:
Google Play'de "Tedris Pro"
QR kodu telefonunla okut ya da dokun.

Bilgisayardan:
app.tedrispro.com.tr
Aynı hesapla tarayıcıdan çalış.

Daha fazla ücretsiz fasikül: **tedrispro.com.tr/fasikuller**

YouTube · Instagram: **@tedrispro**

Google Play, Google LLC'nin ticari markasıdır. Tedris Pro bağımsız bir hazırlık uygulamasıdır; Diyanet İşleri Başkanlığı, ÖSYM veya Millî Eğitim Bakanlığı ile resmî bağlantısı yoktur.